

“ILMIY TAFAKKUR VA ZAMONAVIY TADQIQOTLAR: MUAMMOLAR, YECHIMLAR VA ISTIQBOLLAR” MAVZUSIDAGI RESPUBLIKA ILMIY KONFERENSIYASI
Qabul qilindi: 9-noyabr 2026-yil • Ma’qullandi: 11-noyabr 2026-yil • Nashr qilindi: 15-noyabr 2026-yil

EKOLOGIK TERMINLARNING O‘ZLASHISHI, TARJIMASI VA MILLIY TIL ME’YORLARIGA MOSLASHUVI

Shukurova Zubayda Murodovna

BuxDPI 2-kurs magistranti

Annotatsiya. Maqolada ekologik terminlarning o‘zlashish jarayoni, ularni o‘zbek tiliga tarjima qilish tamoyillari hamda milliy til me’yorlariga moslashtirish masalalari lingvistik nuqtayi nazardan yoritiladi. Ekologiya sohasidagi xalqaro ilmiy hamkorlik, axborot almashinuvi va yangi texnologiyalar ta’sirida terminologik qatlamning muntazam kengayishi kuzatilmoqda. Bunday sharoitda terminlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zlashtirish, kalkalash, semantik tarjima, izohli muqobil yaratish va transliteratsiya kabi usullar muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada terminning mazmuniy aniqligi, tizimlilik, ixchamlik, bir ma’nolilikka intilish, talaffuz va imlo me’yorlariga moslik mezonlari tahlil qilinadi. Shuningdek, “climate change”, “carbon footprint”, “biodiversity”, “sustainable development”, “renewable energy” kabi inglizcha birliklarning o‘zbek tilidagi tarjima va qo‘llanish variantlari misolida terminologik muqobillik muammolari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijasida ekologik terminlarni me’yorlashtirishda izchil terminologik siyosat, soha mutaxassislari va tilshunoslar hamkorligi, korpus hamda lug‘at materiallariga tayangan holda tavsiya ishlab chiqish zarurligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: ekologik termin, o‘zlashma, termin tarjimasi, kalkalash, terminologik me’yor, milliy til, muqobillik, ekologik leksika, terminologik tizim, lingvistik moslashuv.

Abstract: This article examines the borrowing of ecological terms, their translation into Uzbek, and their adaptation to the norms of the national language from a linguistic perspective. International scientific cooperation, information exchange, and technological development have contributed to the continuous expansion of ecological terminology. In this context, direct borrowing, calquing, semantic translation, explanatory equivalents, and

transliteration are important term-forming and translation strategies. The article discusses key criteria for terminological standardization, including semantic accuracy, systematicity, conciseness, a tendency towards monosemy, and conformity with pronunciation and spelling conventions. It also explores translation and usage alternatives for English terms such as “climate change,” “carbon footprint,” “biodiversity,” “sustainable development,” and “renewable energy.” The study emphasizes the need for consistent terminological policy, cooperation between linguists and subject specialists, and recommendations based on corpora and dictionary evidence in the standardization of ecological terminology.

Keywords: ecological term, borrowing, term translation, calquing, terminological standardization, national language, equivalence, ecological lexis, terminology system, linguistic adaptation

Аннотация: В статье с лингвистической точки зрения рассматриваются заимствование экологических терминов, их перевод на узбекский язык и адаптация к нормам национального языка. Международное научное сотрудничество, обмен информацией и развитие технологий способствуют постоянному расширению экологической терминологии. В этих условиях важное значение приобретают прямое заимствование, калькирование, семантический перевод, создание описательных эквивалентов и транслитерация. Анализируются основные критерии терминологической нормализации: смысловая точность, системность, краткость, стремление к однозначности, соответствие произносительным и орфографическим нормам. На примере английских единиц “climate change”, “carbon footprint”, “biodiversity”, “sustainable development” и “renewable energy” рассматриваются варианты перевода и употребления в узбекском языке. В заключение обосновывается необходимость последовательной терминологической политики, сотрудничества лингвистов и отраслевых специалистов, а также разработки рекомендаций на основе корпусных и словарных материалов.

Ключевые слова: Экологический термин, заимствование, перевод термина, калькирование, терминологическая норма, национальный язык, эквивалентность, экологическая лексика, терминологическая система, языковая адаптация

XXI asrda ekologik muammolarning global miqyosda keskinlashuvi, iqlim o‘zgarishi, biologik xilma-xillikning qisqarishi, suv va havo resurslarining ifloslanishi, chiqindilarni boshqarish hamda yashil iqtisodiyotga o‘tish jarayonlari ekologiya fanining ijtimoiy ahamiyatini oshirdi. Ekologik masalalar endilikda faqat tabiiy fanlar doirasida emas, balki siyosat, iqtisodiyot, huquq, ta’lim, ommaviy axborot va kundalik muloqotda ham faol muhokama qilinmoqda. Ushbu jarayon ekologik bilimlarni ifodalovchi terminlarning keng tarqalishiga, yangi birliklarning paydo bo‘lishiga va mavjud so‘zlarning yangi terminologik ma’nolar bilan boyishiga olib kelmoqda.

Ekologik terminologiya xalqaro ilmiy muloqotda muhim vosita hisoblanadi. Ingliz tili ko‘plab xalqaro ilmiy nashrlar, konferensiyalar, hisobotlar va raqamli platformalarda yetakchi til sifatida qo‘llanayotganligi sababli ekologik terminlarning katta qismi ingliz tilida shakllanadi yoki shu tilda keng ommalashadi. O‘zbek tilidagi ekologik ilmiy va ommabop matnlarda ham ingliz tilidan bevosita o‘zlashgan birliklar, tarjima qilingan terminlar, kalkalar va izohli birikmalar uchraydi. Biroq ularning barchasi bir xil darajada me’yorlashgan emas: ayrim terminlar uchun barqaror muqobil mavjud bo‘lsa, boshqalarida bir necha variant parallel qo‘llanadi.

Terminlarni o‘zlashtirish faqat boshqa tildagi so‘zni qabul qilish bilan cheklanmaydi. O‘zlashgan birlik tilning fonetik, grafik, morfologik va semantik tizimiga moslashadi. Tarjima qilingan termin esa manba tilidagi tushunchaning mazmunini saqlagan holda qabul qiluvchi tilning tabiiy ifoda vositalari orqali shakllantiriladi. Shu bois ekologik terminlar masalasida tarjima aniqligi, milliy til imkoniyatlaridan foydalanish, xalqaro terminologik uyg‘unlik va ommaviy tushunarlilik o‘rtasidagi muvozanat muhimdir.

Maqolaning dolzarbligi ekologik terminlarning tezkor kengayishi va ularni o‘zbek tilida izchil qo‘llash ehtiyoji bilan belgilanadi. Terminlarning turli manbalarda turlicha tarjima qilinishi ilmiy matnlar, darsliklar, ommaviy axborot materiallari va rasmiy hujjatlarda tushunmovchilik yuzaga keltirishi mumkin. Shu sababli terminlarning o‘zlashish va tarjima mexanizmlarini lingvistik jihatdan tahlil qilish, milliy til me’yorlariga moslashuv mezonlarini belgilash muhim ilmiy-amaliy vazifadir.

Tadqiqotning maqsadi ekologik terminlarning o‘zbek tiliga o‘zlashish, tarjima qilinish va milliy til me’yorlariga moslashish jarayonlarini tavsiflash, ularning lingvistik xususiyatlarini aniqlash hamda terminologik me’yorlashtirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: ekologik termin va terminologik me’yor tushunchalarini izohlash; terminlarning o‘zlashish usullarini tasniflash; inglizcha ekologik birliklarning o‘zbekcha tarjima variantlarini qiyoslash; fonetik, grafik, morfologik va semantik moslashuv xususiyatlarini aniqlash; terminologik muqobillik va variantlilik sabablarini tahlil qilish; ekologik terminlarni me’yorlashtirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar berish.

Tadqiqot obyekti ingliz va o‘zbek tillaridagi ekologik terminlar hamda ekologik mazmundagi ilmiy, rasmiy va ommabop matnlardir. Tadqiqot predmeti ekologik terminlarning o‘zlashishi, tarjimasi, lingvistik moslashuvi va milliy til me’yorlariga muvofiqlashuv xususiyatlaridan iborat.

Maqolada tavsifiy, qiyosiy, komponent tahlili, kontekstual tahlil va terminologik kuzatish metodlaridan foydalaniladi. Misollar tahlili terminlarning tarjima va qo‘llanish variantlarini ko‘rsatishga xizmat qiladi. Keltirilgan tarjimalar tahliliy tavsiya sifatida beriladi; ularning rasmiy me’yoriy maqomi tegishli terminologik lug‘atlar va standartlar bilan alohida tekshirilishi lozim.

Termin muayyan fan, kasb yoki faoliyat sohasi doirasida maxsus tushunchani ifodalovchi til birligi hisoblanadi. Umumiste’mol so‘zidan farqli ravishda terminning ma’nosi ma’lum bir bilim tizimi bilan bog‘liq bo‘ladi. Terminologiya esa muayyan soha terminlarining jami, ularning o‘zaro munosabatlari va shakllanish qonuniyatlarini o‘rganuvchi yo‘nalish sifatida talqin qilinadi. Ekologik terminlar tabiat, tirik organizmlar, atrof-muhit, ekologik jarayonlar, resurslardan foydalanish va muhofaza qilish bilan bog‘liq tushunchalarni nomlaydi.

Ekologik terminologiya o‘z tarkibiga biologiya, geografiya, kimyo, geologiya, iqlimshunoslik, iqtisodiyot va huquq kabi sohalarga tegishli birliklarni qamrab oladi. Masalan, “ecosystem” (ekotizim), “habitat” (yashash muhiti), “pollution” (ifloslanish),

“emission” (chiqarilma/emissiya), “biodiversity” (biologik xilma-xillik), “recycling” (qayta ishlash) kabi terminlar ekologik matnlarda keng uchraydi. Bu birliklar bir-biridan alohida bo‘lsa-da, ekologik bilimlar tizimida o‘zaro semantik aloqaga ega.

Terminologik tizimning asosiy xususiyatlaridan biri tushunchalar o‘rtasidagi munosabatlarning izchil ifodalanishidir. Masalan, “ifloslanish” umumiy tushunchasi “havo ifloslanishi”, “suv ifloslanishi”, “tuproq ifloslanishi” kabi turlarga ajraladi. “Qayta tiklanuvchi energiya” esa quyosh, shamol, gidroenergiya va boshqa manbalarga aloqador terminlarni birlashtiradi. Bunday ierarxik tuzilish terminlarning lug‘atlarda, ilmiy matnlarda va ta’lim materiallarida tartibli qo‘llanishini ta’minlaydi.

Termin uchun mazmuniy aniqlik, tizimlilik, imkon qadar ixchamlik, tushunchaga moslik va muayyan kontekstda bir ma’nolilikka intilish muhim mezonlardir. Amaliy nutqda terminlar ko‘p ma’nolilik yoki sinonimlikka ega bo‘lishi mumkin, biroq ilmiy matnda ularning qaysi tushunchani ifodalashi aniq belgilanishi zarur. Ayniqsa, ekologik terminlar turli fanlar kesishmasida qo‘llangani sababli kontekstning ahamiyati yuqori.

Terminologik me’yor deganda terminning shakli, yozilishi, talaffuzi, ma’nosi va qo‘llanishiga doir tavsiya etilgan qoidalar tushuniladi. Me’yorlashtirish termin variantlarini tartibga solish, tushunchalar chegarasini aniqlash va mutaxassislar orasida yagona yoki ustuvor shaklni qo‘llashga ko‘maklashadi. Bunda tilning ichki qonuniyatlari, xalqaro tajriba, soha ehtiyoji va foydalanuvchilarning tushunish darajasi hisobga olinishi lozim.

Ekologik terminlarni me’yorlashtirishda ikki muhim talab mavjud. Birinchisi, termin xalqaro ilmiy tushunchani to‘g‘ri ifodalashi kerak. Ikkinchisi, u o‘zbek tilida tabiiy, tushunarli va grammatik jihatdan to‘g‘ri qo‘llanishi lozim. Xalqaro shaklni saqlash har doim ham eng maqbul yechim bo‘lavermaydi; ayni paytda, sun’iy tarjima yaratish ham terminning ilmiy aniqligini buzishi mumkin. Shuning uchun terminologik qarorlar lingvistik va sohaviy ekspertiza asosida qabul qilinishi maqsadga muvofiq.

Ekologik terminlarning o‘zbek tiliga kirib kelishi bir necha omil bilan izohlanadi. Xalqaro ilmiy aloqalar, ekologik loyihalar, xalqaro tashkilotlar hujjatlari, tarjima qilingan darsliklar, internet nashrlari va texnologik yangiliklar terminlar oqimini kuchaytiradi.

O‘zlashuv jarayoni tarixiy jihatdan turli tillar orqali kechgan bo‘lsa-da, zamonaviy ekologik terminologiyada ingliz tilining ta’siri sezilarli.

Termin o‘zlashuvining birinchi usuli bevosita o‘zlashtirishdir. Bunda manba tilidagi termin qabul qiluvchi tilga ma’lum fonetik yoki grafik o‘zgarishlar bilan kiradi. Masalan, “monitoring” so‘zi o‘zbek tilida “monitoring” shaklida qo‘llanadi. “Biom” (biome), “ozon” (ozone), “aerozol” (aerosol) kabi birliklar ham xalqaro terminologik qatlamga mansub. Bevosita o‘zlashuv xalqaro tanishlik va terminning ixchamligini saqlashi mumkin, lekin uning imlo va talaffuz me’yorlari aniq belgilanishi zarur.

Ikkinchi usul transliteratsiya yoki transkripsiyaga yaqin moslashtirishdir. Transliteratsiyada so‘zning yozuv tizimi boshqa alifboga ko‘chiriladi, transkripsiyada esa talaffuz xususiyatlari hisobga olinadi. Amaliyotda bu ikki jarayon ko‘pincha bir-biriga yaqinlashadi. O‘zbek tiliga kirgan terminlarda inglizcha tovush va harf birikmalari o‘zbek grafik tizimiga moslashtiriladi. Biroq har bir terminni mexanik ravishda harfma-harf ko‘chirish uning talaffuzi yoki tanish xalqaro shaklini buzishi mumkin. Shu bois transliteratsiya tanlangan terminning xalqaro qo‘llanishi va o‘zbek imlo qoidalari bilan uyg‘unlashtiriladi.

Uchinchi usul kalkalashdir. Kalka manba tildagi terminning tarkibiy qismlarini qabul qiluvchi til vositalari bilan tarjima qilish orqali hosil bo‘ladi. “Climate change” – “iqlim o‘zgarishi”, “greenhouse effect” – “issiqxona effekti”, “carbon footprint” – “uglerod izi”, “renewable energy” – “qayta tiklanuvchi energiya” kabi birliklar tarkibiy tarjima asosida shakllangan. Kalkalash xalqaro tushunchani milliy til vositalari bilan ifodalash imkonini beradi. Uning muvaffaqiyati tarkibiy qismlarning semantik mosligi va birikmaning o‘zbek tilida tabiiyligiga bog‘liq.

To‘rtinchi usul semantik o‘zlashtirishdir. Bunda mavjud o‘zbekcha so‘z yangi terminologik ma’noni qabul qiladi yoki ma’nosi soha doirasida kengayadi. Masalan, “iz”, “qatlam”, “oqim”, “muvozanat”, “resurs” kabi so‘zlar ekologik matnlarda maxsus tushunchalarni ifodalashi mumkin. “Uglerod izi” birikmasidagi “iz” so‘zi oddiy jismoniy iz ma’nosidan tashqari, faoliyat natijasida yuzaga keladigan gazlar miqdorini ifodalovchi metaforik-terminologik ma’noga ega.

Beshinchi usul izohli yoki tavsifiy tarjimadir. Manba terminining qisqa va aniq muqobili mavjud bo‘lmagan holatlarda tushunchani izohlovchi birikma orqali ifodalash mumkin. Masalan, “carbon sink” terminini “atmosferadagi karbonni yutuvchi tabiiy yoki sun’iy tizim” tarzida izohlash mumkin; keyinchalik soha ehtiyojiga qarab ixcham muqobil shakllantiriladi. Izohli tarjima dastlabki tushuntirish uchun qulay, biroq doimiy qo‘llanishda juda uzun ifodalar terminning ixchamlik talabiga zid kelishi mumkin.

O‘zlashuvning yana bir ko‘rinishi gibrid terminlardir. Bunday birliklarda o‘zbekcha va xalqaro elementlar birikadi: “eko-mahsulot”, “bioyoqilg‘i”, “ekoturizm”, “eko-innovatsiya” kabi shakllar shular jumlasidandir. Gibrid birliklar tilning so‘z yasash imkoniyatlarini namoyon qiladi. Ularning yozilishi, qo‘shib yoki ajratib yozilishi, defisdan foydalanish masalalari amaldagi imlo me’yorlari va terminologik tavsiyalar asosida hal qilinishi kerak.

O‘zlashuv usullarining tanlanishi terminning xususiyatiga bog‘liq. Xalqaro miqyosda barqaror shaklga ega termin bevosita o‘zlashtirilishi mumkin; tarkibi tushunarli termin kalkalash orqali berilishi mumkin; murakkab yoki yangi tushuncha esa izohli tarjimani talab etadi. Eng maqbul usul terminning ilmiy mazmunini, o‘zbek tilidagi tabiiyligini va amaliy qo‘llanishini birgalikda ta’minlaydigan usuldir.

Ekologik termin tarjimasi oddiy so‘z almashtirishdan farq qiladi. Tarjimon yoki terminolog manba tilidagi tushunchaning mazmunini, uning ilmiy doiradagi o‘rnini va boshqa terminlar bilan aloqasini aniqlashi lozim. Termin tarjimasida shakliy o‘xshashlikdan ko‘ra semantik muvofiqlik ustuvor hisoblanadi. Bir terminning turli kontekstlarda qo‘llanishi tarjima variantlariga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Birinchi tamoyil – tushunchaviy aniqlik. Tarjima terminning manba tildagi mazmunini imkon qadar to‘liq saqlashi kerak. Masalan, “climate change” ko‘pincha “iqlim o‘zgarishi” tarzida beriladi. “Global warming” esa “global isish” yoki “global haroratning oshishi” ma’nosini ifodalaydi. Bu ikki tushuncha o‘zaro bog‘liq bo‘lsa-da, aynan bir xil emas: global isish iqlim tizimidagi o‘rtacha haroratning ortishini, iqlim o‘zgarishi esa harorat, yog‘in, shamol va boshqa ko‘rsatkichlardagi kengroq o‘zgarishlarni qamrab oladi. Ularni tarjimada bir-birining o‘rnida ishlatish tushunchaviy noaniqlikka olib keladi.

Ikkinchi tamoyil – terminologik izchillik. Bir ilmiy maqola yoki dissertatsiya doirasida bitta tushuncha uchun tanlangan termin bir xil qo‘llanishi lozim. Masalan, “sustainable development” bir joyda “barqaror rivojlanish”, boshqa joyda “sust rivojlanish” deb tarjima qilinsa, mazmun buzilishi mumkin. “Barqaror rivojlanish” xalqaro va milliy ilmiy-rasmiy matnlarda keng tanilgan shakl sifatida izchil qo‘llanishi maqsadga muvofiq.

Uchinchi tamoyil – milliy tilning ifoda imkoniyatlaridan foydalanish. Tarjima o‘zbek tilining so‘z yasash, birikma hosil qilish va sintaktik qurilish qoidalariga mos bo‘lishi kerak. “Renewable energy” terminini “qayta tiklanuvchi energiya” tarzida berish o‘zbek tilidagi aniqlovchi-aniqlanmish munosabatiga mos keladi. “Biodiversity” uchun “biologik xilma-xillik” shakli tushunchani ochiq va tushunarli ifodalaydi.

To‘rtinchi tamoyil – xalqaro uyg‘unlik. Ekologik terminlar xalqaro hujjatlar, ilmiy maqolalar va standartlar bilan aloqada bo‘ladi. Shu sababli tarjima xalqaro terminning tan olingan mazmuniga mos bo‘lishi zarur. Agar o‘zbekcha muqobil yaratilsa, uning inglizcha ekvivalenti bilan munosabati lug‘at yoki terminologik bazada ko‘rsatilishi foydalidir. Bu ilmiy axborot almashinuvini yengillashtiradi.

Beshinchi tamoyil – foydalanuvchi uchun tushunarlilik. Termin faqat tor doiradagi mutaxassislar uchun emas, balki ta’lim, ommaviy axborot va ekologik targ‘ibotda ham ishlatilishi mumkin. Shu sababli bir tushuncha uchun mutaxassislik terminidan tashqari, zarur holatlarda izohli yoki ommabop variant berilishi mumkin. Biroq ommabop izoh ilmiy terminning o‘rnini to‘liq egallamasligi, uning mazmunini soddalashtirib yubormasligi kerak.

Tarjima jarayonida ekvivalentlikning bir necha turi kuzatiladi. To‘liq ekvivalentlikda manba terminiga mazmunan va vazifaviy jihatdan mos birlik mavjud bo‘ladi. Qisman ekvivalentlikda muqobil tushunchaning ayrim semantik belgilarini qamrab oladi. Ekvivalentsiz holatda esa izohli tarjima, tavsif yoki yangi termin yaratish zarur bo‘ladi. Bu tasnif ekologik terminlarni tarjima qilishda qaror qabul qilishni osonlashtiradi.

O‘zlashgan terminning milliy tilga moslashuvi bir necha sathda kechadi. Fonetik moslashuv terminning talaffuzini o‘zbek tilidagi tovush tizimiga yaqinlashtiradi. Grafik moslashuv esa terminning yozuv shaklini o‘zbek alifbosi va imlo qoidalariga

muvofiqlashtirishni anglatadi. Morfologik moslashuv o‘zlashgan birlikning o‘zbek tilidagi grammatik shakllar bilan qo‘llanishi va so‘z yasash jarayonlarida ishtirok etishi orqali namoyon bo‘ladi.

O‘zbek tilida o‘zlashgan terminlar ko‘plik, egalik va kelishik qo‘shimchalarini qabul qilishi mumkin: “monitoringlar”, “monitoringning”, “monitoringga”; “ekotizimlar”, “ekotizimning”, “ekotizimlarda”. Bu holat terminning o‘zbek tilidagi grammatik tizimga integratsiyalashganini ko‘rsatadi. Bunda qo‘shimchalar terminning o‘ziga emas, uning o‘zbek tilidagi grammatik maqomiga mos ravishda qo‘shiladi.

Terminlarning imlosi ham muhim masaladir. Xalqaro shaklni saqlash, o‘zbekcha yozuvga moslashtirish yoki tarjima muqobilini tanlashda izchillik talab qilinadi. Bir terminning turli yozilish shakllari matnlararo qidiruv, lug‘at tuzish va ilmiy axborot almashinuvida qiyinchilik tug‘diradi. Shuning uchun terminologik bazalarda asosiy shakl, variantlar va ularning qo‘llanish izohi qayd etilishi lozim.

Morfologik moslashuv terminlarning yangi birliklar hosil qilishida ham ko‘rinadi. “Ekologiya” asosidan “ekologik”, “ekologiyalashtirish” kabi birliklar; “bio” komponenti orqali “bioyoqilg‘i”, “biomassa”, “biologik” kabi shakllar; “eko” komponenti orqali “ekotizim”, “ekoturizm”, “eko-mahsulot” kabi birliklar yuzaga keladi. Bunday shakllar so‘z yasashning milliy va xalqaro elementlari o‘zaro ta’sirini ko‘rsatadi.

Biroq termin yasashda mahsuldor affiks yoki komponentdan foydalanishning o‘zi yetarli emas. Yangi birlikning mazmuni aniq, grammatik tuzilishi to‘g‘ri va soha mutaxassislari uchun tushunarli bo‘lishi lozim. “Eko” komponenti turli kontekstlarda ekologik, ekologik jihatdan maqbul yoki ekologik yo‘nalishdagi ma’nolarni berishi mumkin. Shu sababli uning qo‘llanishi terminning semantik vazifasiga qarab baholanishi zarur.

Ekologik terminlarning o‘zlashuvi semantik o‘zgarishlar bilan ham kechadi. Ba’zi birliklar o‘zining dastlabki ma’nosini saqlagan holda maxsus sohada qo‘llanadi, boshqalari esa yangi ma’no yoki qo‘shimcha semantik belgilarga ega bo‘ladi. Terminologik ma’no umumiste’mol ma’nosidan farqlanishi mumkin. Masalan, “resurs” so‘zi kundalik nutqda

imkoniyat yoki zaxira ma’nosida ishlatilsa, ekologik matnlarda tabiiy resurslar, ularning miqdori, tiklanishi va foydalanish imkoniyatlarini ifodalaydi.

Metaforizatsiya ekologik terminlar shakllanishining muhim mexanizmlaridan biridir. “Carbon footprint” – “uglerod izi” birikmasida “iz” komponenti inson faoliyatining atmosferaga ta’sirini obrazli tarzda ifodalaydi. “Greenhouse effect” – “issiqxona effekti” terminida issiqxona modeli atmosferadagi issiqlikni ushlab qolish jarayonini tushuntirishga xizmat qiladi. Metaforik terminlar murakkab ilmiy jarayonni ixcham va tasavvur qilish mumkin bo‘lgan shaklda ifodalaydi.

Terminologik variantlilik bir tushuncha uchun ikki yoki undan ortiq shaklning qo‘llanishidir. Masalan, “renewable energy” uchun “qayta tiklanuvchi energiya” va “qayta tiklanadigan energiya” variantlari uchrashi mumkin. “Emission” termini kontekstga qarab “emissiya”, “chiqarilma” yoki “atmosferaga chiqariladigan gazlar” tarzida ifodalanadi. Variantlar orasidagi farq ba’zan uslubiy, ba’zan esa mazmuniy bo‘ladi. Shu sababli ularni faqat tashqi shaklga qarab sinonim deb hisoblash mumkin emas.

Sinonimlik terminologik tizimda muayyan qiyinchiliklar tug‘diradi. Bir tushuncha uchun turli shakllarning parallel qo‘llanishi ilmiy matnlarning izchilligini pasaytirishi mumkin. Biroq variantlarning mavjudligi terminologiya rivojlanishining tabiiy bosqichidir. Yangi termin dastlab turli tarjima va shakllarda qo‘llanadi, keyinchalik mutaxassislar hamda me’yorlashtiruvchi tashkilotlar tomonidan ustuvor variant belgilanadi.

Terminologik me’yorlashtirishda variantlarni baholash mezonlari quyidagilardan iborat: tushunchaga semantik moslik, o‘zbek tilidagi tabiiylik, qisqalik, talaffuz va yozuv qulayligi, xalqaro ekvivalent bilan aloqadorlik, amaliy qo‘llanish darajasi. Ushbu mezonlar asosida terminning asosiy shakli tanlanib, boshqa variantlar izoh yoki sinonim sifatida qayd etilishi mumkin.

Ingliz va o‘zbek ekologik terminlarining qiyosiy tahlili

Ingliz va o‘zbek ekologik terminologiyasini qiyoslash ikki tilning so‘z yasash imkoniyatlari, termin tarkibi va tarjima strategiyalarini ko‘rsatadi. Ingliz tilida qo‘shma so‘zlar, affiksatsiya, qisqartmalar va birikmalar termin yaratishda faol ishtirok etadi. O‘zbek tilida esa affiksatsiya, so‘z birikmasi, kalkalash va izohli ifodalar muhim o‘rin tutadi. Har

ikki tilda terminlarning ixcham va tushunchaviy aniqlikka ega bo‘lishi talab qilinadi, ammo bu talab turli grammatik vositalar orqali amalga oshadi.

Quyidagi jadval ayrim ekologik terminlarning tarjima va moslashuv xususiyatlarini ko‘rsatadi:

English term	O‘zbekcha variant	Izoh
Climate change	Iqlim o‘zgarishi	Tarkibiy kalka; keng tushunchani ifodalaydi.
Global warming	Global isish	Haroratning global miqyosda ortishi.
Biodiversity	Biologik xilma-xillik	Semantik jihatdan aniq, izchil qo‘llanadigan muqobil.
Sustainable development	Barqaror rivojlanish	Xalqaro va rasmiy matnlarda keng tanilgan muqobil.
Renewable energy	Qayta tiklanuvchi energiya / qayta tiklanadigan energiya	Variantlilik; tanlangan shakl matn davomida izchil qo‘llanishi kerak.
Carbon footprint	Uglerod izi	Metaforik kalka; zarur holatda izoh bilan beriladi.
Greenhouse effect	Issiqxona effekti	Xalqaro komponent va o‘zbekcha komponent birikmasi.
Waste management	Chiqindilarni boshqarish	Sintaktik birikma orqali tarjima.
Air pollution	Havo ifloslanishi	Aniqlovchi-aniqlanmish munosabatidagi kalka.
Water scarcity	Suv tanqisligi	O‘zbek tilida tabiiy va ixcham muqobil.
Environmental impact	Atrof-muhitga ta’sir	Izohli-sintaktik tarjima.
Ecological footprint	Ekologik iz	“Carbon footprint” bilan farqlanadigan tushuncha; kontekstga ko‘ra izohlanadi.

English term	O‘zbekcha variant	Izoh
Circular economy	Aylanma iqtisodiyot / doiraviy iqtisodiyot	Terminologik variantlar; sohaviy me’yorni tekshirish zarur.
Carbon capture	Uglerodni tutib olish / karbonni ushlash	Texnik kontekstga qarab muqobil tanlanadi.
Microplastics	Mikroplastiklar	Xalqaro komponentning morfologik moslashuvi.
Ecosystem	Ekotizim	Ixcham, o‘zbek tilida integratsiyalashgan termin.

Jadvaldan ko‘rinadiki, inglizcha terminlarning o‘zbek tiliga tarjimasida bir necha strategiya qo‘llanadi. “Biodiversity” va “climate change” kabi birliklar tarkibiy kalka orqali aniq ifodalanadi. “Microplastics” va “ecosystem” kabi terminlar esa xalqaro komponentlarning o‘zbek tilida morfologik moslashuvi orqali qo‘llanadi. “Environmental impact” singari birliklarda sintaktik izohli tarjiya ustun bo‘ladi.

Qiyosiy tahlil terminning shakli va mazmuni o‘rtasidagi munosabatni hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi. Ingliz tilidagi ixcham termin o‘zbek tilida bir necha so‘z bilan ifodalanishi mumkin. Bu holat tarjimaning kamchiligi emas, balki tillarning grammatik va leksik xususiyatlari bilan bog‘liq. Muhimi, tarjima qilingan birlik tushunchani to‘g‘ri ifodalashi va matnda izchil qo‘llanishidir.

Xulosa

Ekologik terminlarning o‘zlashishi, tarjimasi va milliy til me’yorlariga moslashuvi zamonaviy o‘zbek terminologiyasining muhim masalalaridan biridir. Ekologik muammolarning global xarakter kasb etishi, xalqaro ilmiy hamkorlik va axborot almashinuvi terminologik qatlamning tez kengayishiga sabab bo‘lmoqda. Bu jarayonda ingliz tili ko‘plab yangi ekologik tushunchalar va terminlarning tarqalishida muhim vosita vazifasini bajarmoqda.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, ekologik terminlar o‘zbek tiliga bevosita o‘zlashtirish, transliteratsiya, kalkalash, semantik tarjima, izohli muqobil yaratish va gibrid birliklar

shakllantirish orqali kirib keladi. Har bir usulning samaradorligi terminning mazmuni, tarkibi, xalqaro qo‘llanishi va o‘zbek tilidagi tabiiyligiga bog‘liq. Shuning uchun termin tarjimasida bitta universal usuldan foydalanish mumkin emas; muayyan termin uchun eng maqbul strategiya alohida tanlanadi.

Ekologik terminlarni milliy til me’yorlariga moslashtirishda semantik aniqlik, terminologik izchillik, imlo va grammatik me’yorlarga muvofiqlik, ixchamlik, tushunarlilik hamda xalqaro ekvivalent bilan aloqadorlik muhim mezon hisoblanadi. Ayniqsa, “climate change” va “global warming”, “carbon footprint” va “ecological footprint” kabi o‘zaro yaqin, lekin mazmunan farqli tushunchalarni tarjimada ajratish zarur.

Terminologik variantlilik ekologik leksikaning rivojlanish jarayoniga xos hodisa bo‘lib, uni tartibga solish uchun ilmiy asoslangan me’yorlashtirish ishlari talab etiladi. Bunda soha mutaxassislari, tilshunoslar, tarjimonlar va terminologlarning hamkorligi muhim. Elektron terminologik baza, parallel korpus, izohli lug‘atlar va ekspertiza mexanizmlari terminlarning izchil qo‘llanishiga yordam beradi.

Umuman olganda, ekologik terminlarni o‘zlashtirish va tarjima qilishda milliy til imkoniyatlaridan samarali foydalanish, xalqaro terminologik uyg‘unlikni saqlash va tushunchaviy aniqlikni ta’minlash o‘zaro bog‘liq vazifalardir. Ushbu tamoyillarga asoslangan yondashuv o‘zbek ekologik terminologiyasining tizimli rivojlanishiga, ilmiy muloqot sifatining oshishiga va ekologik bilimlarning keng ommaga aniq yetkazilishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Cabré, M. T. (1999). Terminology: Theory, Methods and Applications. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

2. Sager, J. C. (1990). A Practical Course in Terminology Processing. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

3. Wüster, E. (1979). Einführung in die Allgemeine Terminologielehre und Terminologische Lexikographie. Wien: Springer.

4. ISO 704:2022. Terminology work — Principles and methods. International Organization for Standardization.

5. ISO 1087:2019. Terminology work and terminology science — Vocabulary. International Organization for Standardization.

6. United Nations. (1992). United Nations Framework Convention on Climate Change.

7. United Nations. (2015). Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development.

8. IPCC. (2023). Climate Change 2023: Synthesis Report. Intergovernmental Panel on Climate Change.

9. UNEP. (2021). Making Peace with Nature: A Scientific Blueprint to Tackle the Climate, Biodiversity and Pollution Emergencies. United Nations Environment Programme.

10. Oxford English Dictionary. Oxford University Press. (Ekologik terminlarning inglizcha shakllari va ma’nolarini tekshirish uchun).

11. Cambridge Dictionary. Cambridge University Press. (Terminlarning umumiy ma’nosi va qo‘llanishini tekshirish uchun).

12. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jild. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.

13. O‘zbekiston Respublikasi. (1995). Davlat tili haqida (yangi tahrir)gi Qonun.

14. O‘zbek tilining imlo qoidalari. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 24-avgustdagi 339-son qarori.

15. Ekologiya va atrof-muhit muhofazasiga oid o‘zbekcha hamda inglizcha ilmiy maqolalar, darsliklar va terminologik materiallar.

